

Katholicisme, liberalisme en vrijmetselarij in onafhankelijk België

Kanttekeningen bij de herderlijke brief van 28 december 1837

JIMMY KOPPEN

Summary

Catholicism, Liberalism and Freemasonry in independent Belgium. Comments on the pastoral letter of 28 December 1837

During the 1830's, Belgian Freemasonry joined hands with Liberalism in order to oppose clerical dominance. At the same time, Freemasonry tried to come to terms with its own past: especially in Ghent, the Masonic lodges were still affiliated with the Great East of the Netherlands. In order to stop this Orangist influence, in 1837 the Belgian counterpart established its own lodge, La Fidélité. This act caused an immediate reaction. The Belgian bishops issued a pastoral letter in which they severely condemned every Catholic who was also a Freemason. As a consequence, the Grand Master Goswin de Stassart was forced to give up his political functions, while his deputy, Pierre-Théodore Verhaegen, seized the opportunity to continue to politicize the Masonic Lodges. The pastoral letter had achieved the opposite of its authors' intentions.

Inleiding

Het conflict tussen Loge en Katholieke Kerk is haast zo oud als het genootschap van vrijmetselaren zelf. De verhouding tussen beide instituten verliep allesbehalve hartelijk sinds de afkondiging van de bul *In eminenti* in 1738. In oorsprong had paus Clemens XII (1652-1740) een aantal eenduidige redenen waarom hij daarmee de vrijmetselarij diende te veroordelen: het genootschap, zoals gepresenteerd in haar 'wetboek', de Constituties van Anderson (1723), stelde God voor als de eerder abstrakte 'Opperbouwmeester van het Heelal'; loges waren centra waar zowel protestanten als katholieken elkaar konden ontmoeten en zelfs beïnvloeden (wat in de ogen van de achttiende-eeuwse Kerk zeker vermeden moest worden); en de maçonnieke geheimhouding strookte niet met dat ene geheim dat voor het katholicisme die naam waard was – het biechtgeheim.¹ Alle latere pauselijke en antimaçonnieke teksten zouden deze standpunten verder verdiepen.

1 J. Rousse-Lacordaire, *Rome et les francs-maçons. Histoire d'un conflit* (Paris 1996) 45-57.

Haast onvermijdelijk voerde deze houding tot een botsing met praktiserende gelovigen die tevens een logelidmaatschap op zak hadden. In een door en door katholiek gebied zoals de Zuidelijke Nederlanden en het onafhankelijke België brak dit moment aan op 28 december 1837, toen de zes Belgische bisschoppen hun naam plaatsten onder een herdelijke brief. De brief werd de eerstkomende zondagen in alle kerken van het land voorgelezen: ze bracht de kerkgangers in herinnering dat de vrijmetselaar lid was van een door de paus verboden genootschap en iedereen die deze regel naast zich neerlegde zou in de kerkban worden geslagen.

De brief was een opmerkelijk document. Gedurende een eeuw had de vrijmetselarij in de Zuidelijke Nederlanden tot ontwikkeling kunnen komen zonder een conflict van die omvang met de clerus – wat echter niet betekende dat er *überhaupt* geen conflicten waren. Waarom was dit ‘gedoogbeleid’ plots niet meer mogelijk? Was dit misschien de reactie op een aantal sluimerende spanningen tussen Kerk en Loge? En waren de opstellers van de brief enkel begaan met het zielenheil van de gelovigen of speelden er andere, eerder politieke factoren mee? Volgens de literatuur reageerden de geviseerden met een mengeling van onbegrip en verontwaardiging. De gebeurtenis veroorzaakte bij de vrijmetselaren een mentaliteitswijziging in antiklerikale en misschien zelfs in anti-katholieke zin. Dat zijn althans de meest gehoorde argumenten aangaande dit bisschoppelijk schrijven van 28 december 1837. De achterliggende context mag echter niet worden verwaarloosd: zowel op het vlak van interne politiek, onderwijs en internationale diplomatie leek er van alles tegelijkertijd te gebeuren.

In dit artikel wordt deze herderlijke brief bekeken in de context van zowel het religieuze, ideologische, politieke als staatkundige discours van het eerste decennium van de Belgische onafhankelijkheid. Hierbij wordt nagegaan of er niet andere, eerder vergeten elementen van belang waren in het kader waarin de brief tot stand kwam. Vooral de gespannen relatie tussen het katholicisme enerzijds en de vrijmetselarij en het liberalisme anderzijds wordt onder de loep genomen. Waren de vrijmetselaren in de eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid werkelijk zo bedreigend geworden voor de katholieke doctrine dat een handelen van die zijde gerechtvaardigd was? En waaruit bestond dan die dreiging? Tot op welk niveau bestonden er aanknopingspunten tussen vrijmetselarij en politiek liberalisme? En waarom verscheen de brief ongeveer op hetzelfde ogenblik als de definitieve bevestiging van de Belgisch onafhankelijkheid?

Het ideologisch en institutioneel kader

De grijze zones tussen katholieken en liberalen

In de oppositie tegen het beleid van Willem I (1772-1843) vonden katholieken en liberalen van de Zuidelijke Nederlanden elkaar. Dit ‘Monsterverbond’ zou de structuren van het onafhankelijke België uitlijnen. Het vroegtijdige einde

van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd, enkele maanden na de opstand van einde september 1830, bezegeld met de Belgische Grondwet. Hierin waren zeer liberale principes zoals recht op vergaderen, persvrijheid en vrijheid van onderwijs opgenomen. Precies door de grondwettelijke vrijheden kon het katholicisme op politiek en maatschappelijk vlak uitgroeien tot een hoofdfactor en waren er mogelijkheden om de oude, katholieke dominantie opnieuw uit te bouwen; er was immers niets of niemand meer die deze vrije ontwikkeling kon tegenhouden.² Het katholicisme was echter geen monolithisch blok: de literatuur maakt daarbij onderscheid tussen conservatisme, onder de noemer van het ultramontanisme, en progressisme, algemeen liberaal-katholicisme genoemd. Daartussen waren er nog grijze zones.

Achter de schermen hoopten velen, de ene al wat meer dan de andere, dat de grondwettelijke scheiding van Kerk en Staat spoedig zou worden teruggeschroefd.³ Anderzijds aarzelden de zes bisschoppen niet om, vooral in verkiezingsperiodes, via subtiele acties het politiek proces te beïnvloeden. De belangrijkste figuur in het gezelschap, en min of meer de morele leider van het Belgisch katholicisme, was de aartsbisschop van Mechelen, die na enige tijd in functie meestal door de paus tot kardinaal werd gecreëerd. Geen enkele van de bisschoppen kon na de Belgische onafhankelijkheid de confrontatie met het liberalisme ontwijken.⁴ Maar ook het episcopaat vormde geen onbreekbaar geheel, en de bisschoppen waren – net als de lagere clerus trouwens – onder te brengen in de bovenvermelde strekkingen.

Op uiterlijk politiek vlak overheerste het unionisme. Dit was het verbond tussen katholieken en liberalen, maar ook hier kon de scheidingslijn tussen beide strekkingen niet altijd even duidelijk worden getrokken. Hierdoor konden de verantwoordelijkheden in moeilijke dossiers zoals de buitenlandse politiek en de uitbouw van het staatsapparaat worden gedeeld en kwam niet alles op de schouders van de ‘klerikalen’ terecht, die de feitelijke machthebbers waren.⁵ De opeenvolgende unionistische regeringen dienden op papier de gulden middenweg tussen katholicisme en liberalisme te bewandelen, maar de praktijk leerde anders. Het unionisme was wel in paradox met de leer van Rome, gesymboliseerd door de encycliek *Mirari vos* (1832), waardoor geen compromissen met het liberalisme werden toegestaan. Gematigde katholieken legden de encycliek naast zich neer.

Aan liberale zijde werd de bemoeienis van de clerus op het politiek toneel met lede ogen aanschouwd. De liberalen beschikten niet over een overkoepelend moreel instituut zoals de Kerk, en ook de term ‘liberaal’ kon in die periode niet eens over een waterdichte definitie beschikken. Simplistisch gesteld was

2 H. Wagnon, ‘Le Congrès national belge de 1830-1837 a-t-il établi la séparation de l’Eglise et l’Etat?’, *Etudes d’histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras, tome I* (Parijs 1965) 753-781, 158.

3 E. Witte, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848*, volume 1 (Brussel 1973) 150-151.

4 A. Simon, *L’hypothèse libérale en Belgique. Documents inédits 1839-1907* (Wetteren 1956) 39-41.

5 Witte, *Politieke machtsstrijd*, 139-140.

een ‘liberaal’ iemand die noch de Kerk, noch het katholicisme als leidraad in zijn maatschappelijk of politiek handelen aanwendde. Vanuit dit oogpunt was de interpretatie van *Mirari vos* door radicale liberalen best te begrijpen: zij haalden de encycliek als bewijs aan dat het katholiek gezag in de kern tegen de Grondwet was gekeerd.⁶ Van een rechtstreekse verbinding tussen liberalisme en vrijmetselarij, of tussen liberalisme en vrijdenkerij (humanisme), was echter nog geen sprake.⁷

Een nieuwe koers voor de vrijmetselarij

Na 1830 bevond dit genootschap van vrijmetselaren zich in een erg verwarrende fase. Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kende de vrijmetselarij een vorstelijke bescherming in de figuur van prins Frederik (1797-1881), die als Grootmeester Nationaal de personele unie tussen de Grootloges van het Noorden en het Zuiden uitbeeldde. Net als in de omringende landen was de vrijmetselarij er een deïstisch genootschap dat zich tot de elite richtte, en waarbij enige verknochtheid aan de wetten, symbolen en leiders van de natie niet ontbrak. Koning Willem I beseftte dit ten volle en zag in de vrijmetselarij, zowat de enige sociëteit actief in beide landsdelen, een mogelijke natiebindende factor.⁸ De positionering van prins Frederik, tweede zoon van de koning, als vrij populair hoofd van de Nederlandse vrijmetselarij, hoorde evenzo in deze context thuis. Met de onafhankelijkheidsstrijd kwam dan ook de vrijmetselarij in het Zuiden in een legitimiteitscrisis. Met uitzondering van de Brusselse werkplaats *Les Vrais Amis de l'Union*, die al op 24 oktober 1830 prins Frederik van het grootmeesterschap vervallen verklaarde, wisten de andere loges niet meteen wiens zijde te kiezen. Terwijl op staatkundig en politiek vlak België als onafhankelijk land vrij snel een feit werd, geraakten de loges er niet over uit hoe om te gaan met deze verscheurde broederschap. Pas op 16 januari 1833 werd de oude Zuidelijke Grootloge, ondergeschikt aan het Grootoosten der Nederlanden, officieel ontbonden om plaats te maken voor de oprichting van het Grootoosten van België (GOB) op 23 februari, waaraan dertien loges deelnamen. Dertien andere loges, bijgevolg de helft van het maçonniek landschap in België, steunden het GOB niet of hadden zichzelf buiten werking gesteld, en van de stichtende leden zouden vijf werkplaatsen binnen enkele jaren hun activiteiten staken.⁹

In het kader van de gebeurtenissen van 1830-1833 gaf de vrijmetselarij dus een weinig solide indruk. In totaal telde het genootschap een bescheiden leden-

6 A. Simon, *Le cardinal Sterckx et son temps. I. L'Eglise et l'Etat* (Wetteren 1950) 283.

7 Over de semantische betekenis van termen zoals ‘vrijdenker’, ‘vrijzinnige’ en ‘liberaal’ (in de betekenis van de twee eersten) zie R. Willemyns, *De term vrijzinnigheid. Een eerste poging tot semantisch-vergelijkend onderzoek van het woordveld* (Antwerpen 1980).

8 J. Tyssens, ‘Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen’, idem (red.), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel, Gent 2003) 13-49, 18.

9 J. Lemaire, *La franc-maçonnerie en Belgique, les loges symboliques* (Parijs 2000) 49-52, 77-79; F. Clément, *Histoire de la franc-maçonnerie belge, première partie* (Brussel 1949) 91-94.

aantal en waren loges enkel in grote en middelgrote steden te vinden.¹⁰ Daarbij moet worden onderstreept dat de vrijmetselarij in de totstandkoming van de nieuwe natie en haar Grondwet geen rechtstreekse noch onrechtstreekse rol van betekenis heeft gespeeld. De vrijmetselarij had in ieder geval nood aan een echte leider wou ze de crisis het hoofd kunnen bieden. Die leider was officieel de Grootmeester: Goswin baron de Stassart (1780-1854), lid van La Bonne Amitié in Namen, provinciegouverneur van de gelijknamige provincie (1830-1834) en van Brabant (1834-1838) en sinds augustus 1831 voorzitter van de Senaat.¹¹ De Stassart was niet de eerste keuze voor dit ambt: Les Vrais Amis de l'Union had immers al in december 1831 de nieuwe koning Leopold (1790-1865), lang geleden ingewijd in een Zwitserse loge, met dat doel gecontacteerd. Leopold I, compromisfiguur voor katholieken en liberalen, wenste zich evenwel niet publiek als vrijmetselaar te profileren en stemde er enkel mee in dat de loges onder zijn 'speciale bescherming' werden geplaatst.¹²

Achter de Stassart bevond zich echter de Brusselse advocaat Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862).¹³ De liberaal Verhaegen zou uitgroeien tot een symbool van verzet tegen, wat hij, de machtshonger van het katholicisme noemde.¹⁴ Hij werd in 1833 Voorzittend Meester van Les Amis Philanthropes. In die hoedanigheid kon hij een eersterangsrol in de revitalisering van de Belgische vrijmetselarij vervullen: Verhaegen werd door de Stassart tot diens 'représentant particulier'¹⁵ benoemd, waardoor deze laatste *de facto* de 'echte' leider van het GOB werd. Hij zou de loges in vrij korte tijd tot politiek strijdbare verenigingen omvormen. Dit proces werd eerst in Brussel ingezet, waar de eerder apolitieke vrijmetselarij vanaf 1833-1834 militanter werd door de recrutering van nieuwe broeders uit strijdbare liberale milieus. Daarbij leek Verhaegen zich maar weinig aan te trekken van artikel 135 van de statuten van het GOB, dat gespreksthema's van politieke of religieuze aard binnen de tempelmuren uitdrukkelijk verbood.¹⁶ Sommige broeders stelden zelfs antiklerikale bouwstukken¹⁷ op. Dit was zeker geen publiek geheim, en om die reden noemde de katholieke krant *Conservateur belge* in augustus 1837 'les loges maçonniques (...) les derniers restes antichrétiens de la République, de l'Empire et de la Res-

10 E. Witte, 'Pierre-Théodore Verhaegen en de vrijmetselarij', Vrije Universiteit Brussel, *Pierre-Théodore Verhaegen 1796-1862* (Brussel 1996) 51-64, 52.

11 'Stassart (baron Goswin de S.) 1780-1854', D. Ligou (ed.) *Dictionnaire de la franc-maçonnerie* (Parijs 1997) 1157; E. de Borchgrave, E., 'Stassart, baron Goswin de', *Biographie Nationale*, vol. XXIII (Brussel 1921) 684-692; P. Delsemme, *Les écrivains francs-maçons de Belgique* (Brussel 2004) 68-72.

12 J. van Win, *Léopold Ier, le roi franc-maçon* (Brussel 2006) 73-74.

13 Over Verhaegen zie het lemma van Frans Van Kalken in de *Biographie Nationale*, vol. XXVI (Brussel 1938) kolom 617-621; de monografie onder redactie van de Vrije Universiteit Brussel *Pierre-Théodore Verhaegen, 1796-1862* (Brussel 1996) 254 p. en het samenvattend artikel van G.W.B. Borrie, 'Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862). Een bevlogen vrijmetselaar als kind van zijn tijd, in zijn land', *Thoth. Tijdschrift voor vrijmetselaren*, 51 (2000) 5, 161-179.

14 H. Gaus, *De politieke en sociale evolutie van België, boek 1* (Leuven 2001) 194.

15 F. Clément, *Histoire de la franc-maçonnerie belge*, 104.

16 Witte, 'Pierre-Théodore Verhaegen', 54-55.

17 Maçonniek jargon voor specifieke voordrachten die door vrijmetselaren in hun loge worden gegeven.

tauration'.¹⁸ In feite roeide Verhaegen daarmee tegen de stroom in, want de conservatieve krachten – waartoe ook de Stassart behoorde – zagen aanvankelijk weinig heil in een politieke profilering van de loges.¹⁹

Naar de buitenwereld toe was het eerste initiatief van de Belgische vrijmetselarij *nouveau style* de oprichting van een universiteit waar Vrij Onderzoek en het verwerpen van alle vooroordelen en dogma's de leidraad vormden. Deze Université Libre de Bruxelles (ULB) – in haar stichtingsjaar 1834 nog 'de Belgique' genoemd – ontstond als reactie op de pas geopende Katholieke Universiteit en niet op zijn minst door het engagement van Les Amis Philanthropes en haar Voorzittend Meester Verhaegen.²⁰ Zo positioneerde de ULB zich diametraal tegenover de Katholieke Universiteit: al tijdens de openingszitting van de ULB op het Brussels stadhuis werd niet nagelaten om de bisschoppen en hun universiteit frontaal aan te vallen.²¹ Dit betekende geenszins dat het hierbij ging om een antiklerikaal, laat staan antireligieus instituut. Beide universiteiten beriepen zich er trouwens op enkel waarheid en vrijheid te willen nastreven, hoewel de invulling daarvan op totaal verschillende wijze gebeurde.²²

De kiemen van het conflict: belgicisme versus orangisme in Gent

Het GOB werd niet enkel met interne vraagstukken en met de houding ten aanzien van het katholicisme geconfronteerd. Binnen het geheel van de vrijmetselarij, actief op het Belgisch grondgebied, bestonden er loges die ondubbelzinnig aan Nederland trouw bleven. De Gentse werkplaatsen waren hiervoor exemplarisch.²³ In Le Septentrion werd de voorzittershamer gehanteerd door de orangist Hyppolyte Metdepenningen (1799-1881), die de loge tot zijn dood zou leiden. Metdepenningen was magistraat, in oktober 1830 als orangistisch gemeenteraadslid verkozen²⁴ en de kernfiguur waar alle lijnen van het Gentse orangisme samenkwamen.²⁵

Het orangisme was een minderheidsstroming, die tijdens de jaren 1830 toch wel enige aanhang kende. Het was echter eerder een sentiment of een beweging

18 'De vrijmetselarenloges (zijn) de laatste antichristelijke restanten van de (Franse) Republiek, het Keizerrijk en de Restauratie.' J. Bartier, 'La condamnation de la franc-maçonnerie', in: idem, *Laïcité et franc-maçonnerie. Etudes rassemblées et publiées par Guy Cambier* (Brussel 1981) 225-231, 226.

19 Witte, *Politieke machtsstrijd*, 196.

20 Bartier, 'L'Université Libre de Bruxelles au temps de Théodore Verhaegen'; idem, *Laïcité et franc-maçonnerie*, 13-72, 16; J.-J. Hoebanx, 'Pierre-Théodore Verhaegen en de oprichting van de "Université Libre de Belgique"', Vrije Universiteit Brussel, *Pierre-Théodore Verhaegen 1796-1862* (Brussel 1996) 70-74.

21 Le Libre-Examen Cercle d'Etude, *Regards en arrière ...* (Brussel 1934) 9-11.

22 Simon, *Le cardinal Sterckx*, I, 293.

23 Over het orangisme in post-1830-België zie: E. Witte, *De constructie van België, 1828-1847* (Tiel 2007) 115 e.v.

24 H. Balthazar, 'De Gentse brandhaard. Orangisme en vrijmetselarij', Tyssens, *Van Wijsheid met Vreugd gepaard*, 73.

25 J. Tyssens, 'Vrijmetselarij in Gent, 1763-1940', A. Verhulst, L. Pareyn (red.) *Huldeboek Prof.dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen* (Gent 1995) 237-261, 243.

dan een doordacht politiek systeem.²⁶ Daarbij vormde het orangisme ook een zeer heterogene groep: tot op welke hoogte de hereniging van de Nederlanden moest worden nagestreefd werd individueel ingevuld.²⁷ Hoe dan ook was de beweging in tegenspraak met het Belgisch concept, zowel op institutioneel als op moreel vlak. De orangistische rellen in Brussel, die in april 1834 voor flink wat materiële schade zorgden, marginaliseerden het oranje gedachtengoed nog meer.²⁸ Enkel in Gent bezat het orangisme een zeker politiek gewicht.

In deze stad waren naast Le Septentrion nog twee andere loges actief²⁹; in de drie werkplaatsen werd het orangisme gecombineerd met een groeiend liberalisme, dat onder invloed van Franse bannelingen in Gent binnensloop.³⁰ Het was niet verwonderlijk dat het Grootoosten van België op een of andere manier voet in de Arteveldestad probeerde te krijgen. Met dat doel voor ogen werd in 1835 een militaire loge opgericht, die evenwel maar een kort leven beschoren was.³¹ De pogingen van het GOB maakten bij Le Septentrion maar weinig indruk. Meer nog, in 1835 stelde deze loge ondubbelzinnig dat iedere andere werkplaats, die niet onder het Grootoosten der Nederlanden werkte, als irregulier moest worden beschouwd, wat een gelijkaardige reactie bij het GOB uitlokte.³²

De installatie van La Fidélité in Gent, op 28 oktober 1837, moest bijgevolg als een duidelijk statement van het GOB worden begrepen. De Gentse magistraat en latere minister Franz-Charles Faider (1811-1893), co-oprichter van La Fidélité, verwees bij die gelegenheid impliciet naar de orangisten. Zij hadden kennelijk niet begrepen dat de meerderheid van de vrijmetselaren posities ten aanzien van België en haar Grootoosten stond, en dat de stichting van La Fidélité zodoende als een daad van patriottisme moest worden beschouwd;³³ Faider zou trouwens als Voorzittend Meester worden ingezworen.³⁴ Het was ook geen toeval dat de stichtingsprocedure van La Fidélité precies na de gemeenteraadsverkiezingen van juli 1836 werd aangevat; deze waren in Gent immers met glans gewonnen door de orangisten.³⁵

26 L. François, 'Van vurige en koele minnaars. Het orangisme in België in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 23 (1999) 1, 37-45, 37.

27 Ibidem, 42.

28 F. Judo, 'De lange aanloop naar de aprilrellen van 1834. Een bijdrage tot de geschiedenis van het orangisme te Brussel, 1832-1834', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue belge d'Histoire contemporaine* XXVI (1996) 1-2, 85-103, 96-97.

29 La Félicité Bienfaisante, waarvan de voorganger La Bienfaisante al in 1765 onder de Grootte Looge der Zeeven Vereenigde Nederlanden ressorteerde, bleef na haar revitalisering in 1835 onder het Grootoosten der Nederlanden; hetzelfde gold ook voor Les Vrais Amis, in 1807 onder het Grootoosten van Frankrijk opgericht. In: J. Lemaire, *La franc-maçonnerie en Belgique*, 46-47.

30 Tyssens, 'Vrijmetselarij in Gent', 242.

31 Deze militaire loge, Le Bouclier Belge, had ook een tijdelijke uitvalsbasis in Hasselt en Dendermonde, maar werd in 1841 op non-actief gezet. In: J. Lemaire, *La franc-maçonnerie en Belgique*, 90.

32 E. Witte, F. Borné, *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIXe siècle, 1830-1855* (Leuven, Parijs 1973) 51, 57.

33 Ibidem, 72-73, 78.

34 Balthazar, 'Gentse brandhaard', 86.

35 Witte, *Politieke machtsstrijd*, 94-96.

Het was niet duidelijk of de Stassart, in zijn hoedanigheid van Grootmeester, in persoon aanwezig was op de installatieplechtigheid, zoals becommentarieerd werd in het orangistisch Gents dagblad *Messenger de Gand*. Misschien liet hij zich enkel vertegenwoordigen door een delegatie van het GOB.³⁶ Maar eigenlijk maakte de lijfelijke aanwezigheid van de Stassart maar weinig uit. Het initiatief tot La Fidélité moest ontegensprekelijk in zijn directe omgeving worden gezocht. Bovendien verwees de belgicistische en anti-orangistische werkplaats met haar benaming alleen al naar de loyauteit ten aanzien van Leopold I.³⁷ In de kern was de stichting van deze werkplaats een interne maçonnieke aangelegenheid, die zich geenszins in het katholieke vaarwater wenste te begeven. Het episcopaat interpreteerde deze daad echter geheel anders. De Belgische bisschoppen grepen vooral de rechtstreekse betrokkenheid van Senaatsvoorzitter en provinciegouverneur de Stassart aan als bewijs van een ongeoorloofde politieke profilering van de vrijmetselarij.

Het conflict weergegeven via de herderlijke brief

De installatie van La Fidélité was door meerdere motieven ingegeven: het was zowel een interne maçonnieke aangelegenheid als een daad van anti-orangisme, als een poging om een liberaal, maçonniek en Belgicistisch netwerk in Gent uit te bouwen, met de figuur van Grootmeester en politicus de Stassart als symbool. Maar vanuit katholiek oogmerk was dit een maçonnieke provocatie, waar een politicus – nota bene de Eerste Burger van het land – zijn naam aan verbond. Hiermee was – nog steeds vanuit deze perceptie – de overheid onrechtstreeks medeplichtig aan deze provocatie. Het unionisme kwam zodoende op de helling te staan.

Het Gentse katholieke dagblad *Journal des Flandres* hing de kat de bel om: in haar editie van 1 november 1837 werd de installatieplechtigheid van La Fidélité tegen de overheid uitgespeeld. Ze zou op die manier haar steun geven aan geheime organisaties zoals de vrijmetselarij, ondanks herhaaldelijke veroordelingen vanuit Rome. Op 5 november volgde de afkeuring in een andere Gentse krant, *Constitutionnel des Flandres*.³⁸ Op die manier geraakte het onderwerp ter tafel bij de twee Gentse vicarissen-generaal. Deze contacteerden in naam van hun zieke bisschop, per brief van 14 november, Engelbert kardinaal Sterckx (1792-1867), aartsbisschop van Mechelen. Het ongenoegen over de aanwezigheid van ‘gewichtige personen’ bij de totstandkoming van La Fidélité was groot. Was het daarom niet tijd dat de bisschoppen publiekelijk ingrepen, zoals Sterckx het in zijn correspondentie verwoordde? Een rechtstreekse aanval op de vrijmetselarij zou misschien te weinig subtiel zijn, maar een soort van

36 Van Win, *Léopold Ier*, 87.

37 Bartier, ‘La condamnation de la franc-maçonnerie’, 228.

38 E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme* (Leuven 1972) 206.

instructie, gericht aan de clerus, was wel mogelijk. Intussen berichtte *Journal des Flandres* in december 1837 over de publieke afkeuring van zowel regering als koning – die helemaal niet te vinden was voor het recente engagement van de loges – van de *démarche* van de Stassart in Gent. Sterckx woog intussen de verschillende opvattingen van de bisschoppen af en kon een compromis bekomen: dit bestond uit het opstellen van een gemeenschappelijke omzendbrief, die op 28 december naar alle parochiepriesters werd gezonden. Vanaf januari 1838 werd deze vanaf de kansel aan de kerkgangers voorgelezen, en verscheen hij ook in zowat ieder dagblad.³⁹

Was het toeval dat de eerste aanzet tot de herderlijke brief vanuit Gentse liberaal-katholieke hoek werd genomen? Zowel de aangehaalde kranten – waarvan zeker *Journal des Flandres* door de hoge Gentse clerus werd gesteund⁴⁰ – als de top van het bisdom bezaten deze signatuur. Net zoals de vrijmetselarij steunde het liberaal-katholicisme de grondwettelijke vrijheden, en beiden verwierpen dogma's als leidraden voor het maatschappelijk of politiek handelen. Maar deze ingesteldheid betekende niet dat er met de vrijmetselarij compromissen moesten worden afgesloten zodra deze laatste zich op het politieke terrein begaf. Zowel naar inhoud als naar vorm had de brief echter geen expliciete politieke boodschap uit te dragen. Het liberaal-katholicisme, bij monde van *Journal des Flandres*, pleitte evenwel om de Staat – in deze hele kwestie vertegenwoordigd door de Stassart – niet in deze kwestie te betrekken.⁴¹ Immers, doordat de politicus de Stassart zo openlijk de zijde van de vrijmetselarij koos bracht hij het evenwicht binnen het unionisme in gevaar.⁴² Misschien speelde er in de Gentse pers nog een andere factor een rol van betekenis: de associatie orangisme-vrijmetselarij. Werden in die context de ideologische verschillen tussen de Gentse loges al dan niet bewust over het hoofd gezien?

In elk geval was van enige nuancering in de zeer korte herderlijke brief – nauwelijks driehonderd woorden – geen sprake: oprechte en praktiserende katholieken, lid van een loge, dienden de vrijmetselarij te verlaten of werden anders beschouwd als een 'heiden' of een 'tollenaar' – met alle negatieve connotaties die het Evangelie eraan verbond.⁴³ Het was echter een belangrijke nuance dat de brief zich niet richtte tot 'de vrijmetselarij' als een geheel, maar wel tot 'de gelovigen die opgenomen zijn in de genootschappen van vrijmetselaren'. De twee belangrijkste figuren binnen de Belgische loges waren immers praktiserende gelovigen: Verhaegen en de Stassart.

39 Dit werd gesteld tijdens de zitting van Les Vrais Amis de l'Union op 12 januari 1838. Witte, Borné, *Documents relatifs*, 98.

40 E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent*, 23, 197-199.

41 *Ibidem*, 207.

42 Bartier, 'La condamnation de la franc-maçonnerie', 228.

43 *Les francs-maçons condamnés par les bulles des souverains pontifes* (Brussel 1838) 12 (brochure met de integrale weergave van de herderlijke brief).

Gevolgen

In de liberale milieu's werd het bisschoppelijk schrijven zeer slecht ontvangen: sommigen interpreteerden de kwestie als een poging van de Kerk om het grondwettelijk recht van vereniging aan te vallen.⁴⁴ De spanningen tussen unionistisch regeringsleider Barthélémy de Theux (1794-1874) en de Stassart leidden tot het aftreden van deze laatste als provinciegouverneur. Het is niet duidelijk of de Theux dit ontslag rechtstreeks in de hand werkte of niet; in ieder geval toonde deze eerste zijn goedkeuring voor de bisschoppelijke handeling door de Stassart te desavoueren.⁴⁵ De Stassart van zijn kant ondernam verwoede pogingen om de verkeerde beeldvorming ten aanzien van de vrijmetselarij bij het episcopaat recht te zetten. Zo schreef hij aan de bisschop van Luik Van Bommel (1790-1852) dat hij Grootmeester was met expliciete steun van de koning: 'Notre monarque si sage, si mesuré dans toute sa conduite, a désiré que j'acceptasse le titre de Grand Maître qui m'était offert'.⁴⁶ Tussen de regels was er duidelijk te lezen dat de vrijmetselarij helemaal niet als een antinationaal, laat staan antireligieus genootschap moest worden gebrandmerkt. Uiteindelijk richtte de Stassart zich, via zijn Brusselse biechtvader, tot Sterckx, en presenteerde hij zichzelf als de levende garantie ter preventie van een antiklerikale koerswending van de loges. Dit argument maakte maar weinig indruk en onder druk van de aartsbisschop verzaakte de Stassart in 1841 zijn ambt van Grootmeester.⁴⁷

De ontvangst van de brief aan katholieke zijde verschilde van persoon tot persoon. Sommige politici hadden het over een ongelukkige manoeuvre, dat het unionisme eerder in gevaar zou brengen dan vrijwaren; ook Leopold I, groot voorstander van het unionisme, volgde deze mening.⁴⁸ De pauselijke nuntius vreesde dat de brief de geviseerde vrijmetselaren enkel maar zou radicaliseren⁴⁹ en deze vrees bleek al snel te worden bevestigd. Ook in de katholieke pers waren de commentaren erg gevarieerd.⁵⁰ Niettegenstaande deze kritieken bleef het episcopaat de brief verdedigen. Meer zelfs, Sterckx verwees er opnieuw naar in 1843 en 1863, waarmee hij in feite haar inhoud telkens herbevestigde.⁵¹ De brief openbaarde in ieder geval de antimaaçonnieke ingesteldheid van de bisschoppen, waarbij de constructie van vijandbeelden en het complotden-

44 Simon, *Le cardinal Sterckx, tome I*, 326.

45 V. Viaene, *Belgium and the Holy See from Gregory XVI to Pius IX (1831-1859). Catholic revival, society and politics in 19th-century Europe* (Leuven 2001) 115.

46 'Onze zo wijze vorst, die zo behoedzaam is in heel zijn handelen, verlangde dat ik de titel van Grootmeester opnam die aan hem was aangeboden.' Van Win, *Léopold Ier*, 80. De Stassart liet in deze brieven niet na zijn katholieke geloofsovertuiging te benadrukken, wat bij Van Bommel niet echt indruk maakte. Bartier, 'La condamnation de la franc-maçonnerie', 229. Desbetreffende documenten zijn in hun integraliteit opgenomen in Witte, Borné, *Documents relatifs*, 135-148.

47 Simon, *Le cardinal Sterckx, tome I*, 322.

48 Idem, *La politique religieuse de Léopold Ier. Documents inédits* (Brussel 1953) 42.

49 Idem, *Aspects de l'Unionisme. Documents inédits 1830-1857* (Wetteren 1958) 103.

50 N. Surdiacourt, *Analyse contextuelle de la circulaire épiscopale de 1838 comme première marque de l'antimaçonnerie en Belgique* (Brussel 2006) 52, 59-60.

51 Simon, *Le cardinal Sterckx, tome I*, 326.

Afb. 1 Goswin de Stassart voorgesteld als windhaan. Spotprent uit het blad L'Argus van 26 december 1847.

ken nooit veraf waren. Zo kan worden begrepen dat Sterckx de vrijmetselarij in essentie als een orangistisch gegeven beschouwde, dat streefde naar de onderdrukking van het katholicisme en de bevordering van het protestantisme. Met dat doel voor ogen hadden de loges een heel netwerk uitgebouwd, en Sterckx noemde effectief de hele regering, met de opvallende uitzondering van regeringsleider de Theux, medeplichtig aan het politiek profileringsproces van de vrijmetselarij, verpersoonlijkt door La Fidélité.⁵²

Binnen de loges zelf werd, haast evident, met verontwaardiging op de omzendbrief gereageerd. Sluimerende antiklerikale sentimenten kwamen aan de oppervlakte, zoals bijvoorbeeld in de Luikse loge La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunis, die op 6 februari 1838 de Kerk een machtsfactor noemde die niet vatbaar was voor vooruitgang en uni-

versele dominantie als enig doel stelde.⁵³ De brief bespoedigde ook de stichting van de politiek zeer actieve Fédération Maçonnique Belge – zeg maar een 'concurrent' voor het GOB – waartoe de loges van Luik en Verviers zich verbonden.⁵⁴ Ook elders waren incidenten tussen vrijmetselaren en de plaatselijke clerus uit het verleden kennelijk niet vergeten, en slechts een beperkt aantal broeders volgde de bisschoppelijke bepalingen op. De leegloop bleef zeker uit, in tegenstelling tot de onmiddellijke post-1830-periode, toen tal van vrijmetselaren hun tempels verlieten vanwege de onduidelijke toekomst. Die standvastigheid illustreerde zich misschien nog het best in de reacties op de publicatie van een ledenlijst van Les Amis Philanthropes in een katholiek tijdschrift: op honderd namen waren er twee die lieten weten omwille van de omzendbrief te zijn uitgetreden.⁵⁵ Meer nog: de brief lokte een voor de opstellers totaal ongewenst en onverwacht gevolg uit. Vrijmetselaren die eerder hun lo-

52 Witte, Borné, *Documents relatifs*, 123-128.

53 Ibidem, 110.

54 Witte, *Politieke machtsstrijd*, 209. De Luikse loges namen een opvallende rol in het discours in: ongeveer tegelijkertijd verspreidden zij een brochure gericht tegen Van Bommel. Zie Witte, Borné, *Documents relatifs*, 129. Later werd de Fédération Maçonnique belge uitgebreid met een loge in Hoei.

55 J. Bartier, 'Belgique', idem, *Laïcité et franc-maçonnerie*, 307-309, 308.

ges hadden verlaten grepen de gelegenheid aan om hun lidmaatschap opnieuw aan te vragen.⁵⁶

Doordat de brief de vrijmetselarij gedurende een periode, weliswaar op negatief gebied, in de brede belangstelling plaatste, werden de loges van het GOB geconfronteerd met een groot aantal nieuwe kandidaatstellingen. In januari 1838 alleen al werden ruim 300 nieuwe aanvragen genoteerd.⁵⁷ In feite bevorderde de herderlijke brief precies datgene dat ermee moest worden tegengegaan: de politieke profilering van de Belgische vrijmetselarij. Nieuw-ingewijden werden in speciale instructie-werkplaatsen ontvangen waar door Verhaegen een heuse indoctrinatiepolitiek werd gevoerd – in zoverre dat dit nog nodig zou zijn.

Precies door de compromisloze houding van het episcopaat zou de gematigdheid van de eerste periode plaats maken voor militanter antiklerikalisme. In deze gewijzigde context waren de woorden van Verhaegen op de feestzitting van de zomerzonnwende van Les Amis Philanthropes in 1838 – ‘Grâce à nos évêques j’ai vu se réaliser un de mes vœux les plus chers’ – exemplarisch te noemen.⁵⁸ In de onmiddellijke nasleep van de herderlijke brief slaagde Verhaegen erin het conservatief verzet binnen de loges tegen het politiseringsproces van de vrijmetselarij te breken. Vanaf 1838 lag de weg open naar de omvorming van de loges van filantropische verenigingen tot een politieke pressiegroep, die achter de schermen organisaties zoals de Liberale Partij (1846) en La Libre Pensée (1863) mee in het leven riep, en tussen 1846 en 1878 bijdroeg aan de radicalisering van het politiek liberalisme ten overstaan van het katholicisme.

Deze politieke en maatschappelijke tendensen waren ongetwijfeld in de kern van de Belgische vrijmetselarij al kort na 1830 aanwezig; hoe anders kan immers worden verklaard dat, na 1838, het politiseringsproces er zo snel verliep? Voorlopig bleven wel de verwijzingen naar religie en godsbesef bestaan. Zo liet het GOB in 1838 nog een medaille slaan met als opschrift ‘La Maçonnerie vivra – Dieu le veut’ en plaatste zij zich achter de ondubbelzinnige boodschap: ‘Tiens toujours ton âme dans un état assez pur pour paraître dignement devant le Gr.:Arch.:qui est Dieu.’⁵⁹ Maar deze symbolen werden alsmar meer uitgehouden, zodat het GOB in 1854 formeel het verbod op bouwstukken van religieuze en politieke aard introk.

56 Alexandre Gendebien (1789-1869) lid van het Nationaal Congres, schreef al op 9 januari 1838 aan Les Amis Philanthropes dat hij, uit onvrede met de herderlijke brief, zijn logelidmaatschap opnieuw aanvroeg. Witte, Borné, *Documents relatifs*, 96.

57 Ibidem, 115.

58 ‘Dank zij onze bisschoppen kon ik één van mijn dierbaarste wensen realiseren.’ In: Witte, *Politieke machtsstrijd*, 195.

59 ‘De vrijmetselarij leve – God wil het. Behoeve uw ziel steeds voldoende om waardig voor God als Opperbouwmeester van het Heelal te verschijnen’, in: *L’invocation au Gr.:Arch.:de l’U.:dans les loges dépendant du Grand Orient de Belgique, 1832-1880*. (Brussel 1935) 13.

Slotbedenkingen

Zowel de aanleiding als de gevolgen van de herderlijke brief van 28 december 1837 reiken veel verder dan de datum zou doen vermoeden. Bovendien ging het hierbij wel degelijk om een persoonlijke aanval: de brief verwees immers niet naar ‘de vrijmetselarij’ als geheel, maar naar ‘de vrijmetselaren’, wat een heel andere indruk gaf. Zodoende werd effectief het persoonlijk element uitgespeeld: de Stassart werd gediskrediteerd, en ook Leopold I, die al niet veel moest weten van de toenemende liberale en antiklerikale uitingen binnen de vrijmetselarij, diende zich als ultieme consensusfiguur en symbool van ’s lands eenheid en onafhankelijkheid te distantiëren van het genootschap.⁶⁰ Vanuit louter pragmatisch oogpunt greep Leopold voortaan zowat elke gelegenheid aan om zijn steun aan het adres van het katholicisme, als garantie voor de Belgische onafhankelijkheid en stabiele staatsstructuren, uit te spreken.⁶¹ Vanaf 1838 werd de koning trouwens met een gewijzigde staatkundige situatie geconfronteerd. Op 14 maart 1838 liet Willem I per telegram weten de XXIV artikelen, zijnde de definitieve vastlegging van de Nederlands-Belgische grens, te zullen aanvaarden. Dit veroorzaakte een schok in de publieke opinie: enerzijds zou hiermee de Belgische onafhankelijkheid definitief worden bezegeld, maar anderzijds hield dit een territoriale catastrofe in. De provincies Limburg en Luxemburg, die zich sinds 1830 in hun geheel op Belgisch grondgebied bevonden, zouden door de ondertekening van het scheidingsverdrag in tweeën worden gescheurd.⁶² Dit hield ongetwijfeld ook in dat de aandacht voor de herderlijke brief in het voorjaar van 1838 uit de publieke opinie verdween.

De brief van 28 december 1837 schoot op alle vlakken haar doel voorbij: de vrijmetselarij werd niet politiek geneutraliseerd. Maar bestond er geen andere, onuitgesproken argumentatie? Gaf een aanval op de vrijmetselarij, gezamenlijk onderschreven door de bisschoppen, bijgevolg de gelegenheid om Kerk en clericus als één blok te presenteren? Was de herderlijke brief een poging om de interne verschillen te maskeren door de projectie van een gemeenschappelijk vijandbeeld? En had deze, zoals Helmut Gaus⁶³ stelt, de achterliggende boodschap om het unionisme op te blazen, slechts drie maanden vóór Willem I zijn beslissing officieel mededeelde? Het unionisme was nutteloos geworden omdat alle partijen de Belgische Staat hadden erkend en omdat de Grondwet intussen een stevige machtsbasis voor het katholicisme garandeerde.

Het subtiel ondermijnen van dit nutteloos geworden systeem, het zoeken naar een gemeenschappelijke vijand waarachter alle strekkingen van het katho-

60 L. Nefontaine, ‘L’Eglise catholique et la franc-maçonnerie en Belgique de 1830 à nos jours.’, J. Le-maire (ed.) *Franc-maçonnerie et religions* (Brussel 1996) 47-56, 48.

61 Van Win, *Léopold Ier*, 99, 102-105.

62 Ch. Terlinden, ‘Histoire politique interne’, *Histoire de la Belgique contemporaine 1830-1914, tome deuxième* (Brussel 1929) 59.

63 H. Gaus, ‘Achter de schermen van het unionisme’, *Revue belge d’Histoire contemporaine – Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3 (1972) 3-4, 367-384, 379-384.

licisme zich konden scharen en de confrontatie met het hardleerse orangisme waren de feitelijke motivaties van het episcopaat. De brief markeerde eveneens het vertrekpunt van een gestructureerd katholiek antimaçonnisme in België. Deze steeds aanwezige maar verholde antimaçonnieke tendensen zouden op geregelde tijdstippen aan de oppervlakte komen, vaak aangewakkerd door nieuwe pauselijke veroordelingen of binnenlandse politieke discussies rond bijvoorbeeld onderwijs of religieuze congregaties. Zo werd de brief een precedent van andere conflicten, die in de loop van de negentiende eeuw tussen Kerk en vrijmetselarij, en tussen Kerk en liberalisme, tot uitbarsting zouden komen. De politieke rol van de vrijmetselarij werd door de brief tegelijk bevestigd en bevorderd, zodat in de jaren 1840-1880 een complex netwerk tussen maçonne-rie, liberalisme en vrijdenkerij ontstond.

*Drs. Jimmy Koppen, Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Geschiedenis –
Interdisciplinaire Onderzoeksgroep Vrijmetselarij, Pleinlaan 2, B-1050 Brussel,
jimmy.koppen@vub.ac.be*